

Scientific Journal

VIRTUS

#24, May, 2018
published since 2014

2018

УДК 81'36+141

Лабетова В.М.,

аспірант кафедри української мови

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди,
labetova-vika@meta.ua

Україна, м. Харків

ФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ОЗНАЧЕНОСТІ / НЕОЗНАЧЕНОСТІ

У статті подано аналіз філософського розуміння категорії визначеності / невизначеності, яка є базою для становлення лінгвістичної категорії означеності/неозначеності. Окреслено основні підходи до її трактування та хронологію розвитку наукової думки. У процесі дослідження виявлено, що лінгвістична категорія означеності/неозначеності має комунікативну та ситуативну природу та детермінується суб'єктом мовлення, а не об'єктивними ознаками «омовленого» предмета. Така структурна складність та багатозначність цієї категорії викликана накладанням та взаємодією світоглядної, філософської, психологічної, комунікативної та когнітивної сфер.

Ключові слова: категорія визначеності / невизначеності, категорія означеності / неозначеності, міжособистісна комунікація, когнітивна сфера, суб'єкт і об'єкт мовлення.

Постановка проблеми. Лінгвістична категорія означеності / неозначеності має різний статус в різних мовах, що спричинено особливостями мовних структур та ступенем граматизації виражальних засобів цієї категорії. Граматичний лад української мови не забезпечує достатніх ресурсів для існування формальної категорії означеності/неозначеності (далі – О/Н), однак усе більше українських мовознавців висловлюють думку, що ця категорія існує як функціонально-семантична та має ієрархію різнорівневих виражальних засобів (І.В. Дудко, Н.В. Петренко, А.П. Загнітка та ін.). У попередніх дослідженнях ми зробили спробу обґрунтувати та розширити такий підхід стосовно категорії О/Н, виявити основні експліцитні та імпліцитні засоби вираження та структурувати їх у межах функціонально-семантичного поля [1]. Однак у процесі вивчення цієї категорії ми зіткнулись із низкою методологічних проблем – чи можна вивчати лінгвістичну категорію відірвано від її філософських витоків, які накладають помітний відбиток на її функціонування; наскільки екзистенційна визначеність та невизначеність впливають на оформлення категорійних значень лінгвістичної означеності / неозначеності; чи можливе розшарування різнодисциплінарних понять сутності категорії визначеності / невизначеності та вилучення із цього пласти суто лінгвістичного явища.

Мета дослідження – розкрити сутність та роль філософської бази лінгвістичної категорії О/Н.

Виклад основного матеріалу. В українському мовознавстві є стійка тенденція до розмежування термінів «означеність/неозначеність» та «визначеність / невизначеність», що послідовно відображено у студіях низки науковців (А.П. Загнітка, І.В. Дудко, В.Г. Шехтера, Є.М. Галкіної-Федорук). При цьому визначеність / невизначеність трактується як загальнонаукова, міждисциплінарна категорія, функціонування якої поширене в різних сферах наукового знання і яка пов'язана в першу чергу із відношенням суб'єкта та об'єктивної дійсності [2, с.5-6]. Ця категорія є базовою для таких фундаментальних наук, як фізика, математика, економіка, соціологія, психологія, нейрологія, правознавство, логіка та лінгвістика. Універсальність визначеності / невизначеності

(далі – В/Н) свідчить про потужну історико-філософську базу цієї категорії, теоретична платформа якої стала основою вищезгаданих дисциплін. Загальнонауковий характер будь-якої категорії передбачає наявність у ній певного змістового інваріанта, тобто стрижня, навколо якого нарошуються більш вузькі, спеціалізовані інтерпретації. Як зазначає В. Готт, «інваріантом загальнонаукової категорії є логіко-гносеологічна основа її змісту, тобто результат абстрагування від усіх її конкретних втілень» [3, с.10].

В історії філософії є чимало робіт, присвячених дослідженню категорії В/Н, більшість із яких спрямована на вирішення питання про те, наскільки об'єктивною є чи може бути невизначеність. Різні філософсько-теоретичні школи пропонували своє вирішення цієї проблеми, виходячи із власних світоглядних засад, проте вже в Давній Греції сформувалось два основних підходи – перший пропонував розглядати невизначеність як стан розуму суб'єкта, який перебуває в процесі пізнання, його недосконалий чи недостатній рівень знань у конкретній ситуації, що ніяк не впливає на об'єктивні характеристики предмета пізнання. Усі предмети та речі об'єктивного світу впорядковані, мають своє призначення та характеристики. Обмеженість та невсеохопність людського розуму в процесі пізнання спричинює виникнення невідповідності чи відхилення між об'єктивною дійсністю та її відображенням у людській свідомості, що створює умови для виникнення в суб'єкта стану невизначеності [4-5]. Згідно з іншим підходом, невизначеність має незалежний від суб'єкта характер, це є один із законів побудови світу, який проголошує домінування хаосу та неупорядкованості у світі, що не може бути визначено та контролювано суб'єктом пізнання. Така невизначеність є редукованою у своїй функціональності категорією, яка дає змогу лише сприймати, але не регулювати чи коригувати. Варто зазначити, що поняття В/Н рідко фігурувало у працях давніх філософів як науково завершений термін, частіше воно розглядалось у межах теорій загального і одиничного, об'єктивного і суб'єктивного, конкретного та абстрактного, кінечного і безкінечного, можливості і дійсності [6].

Теоретичні спроби ґрунтовно окреслити межі та суть визначеності та невизначеності знаходимо у представників Мілетської науково-філософської школи. Фалес та його учні спробували ввести у філософське вчення наукову термінологію, висунули свої теорії першопочатку та космогенезу. Мілетці вважали, що є вічне, незмінне та невидиме начало, яке дає початок різноманітності матеріальних речей та є умовою існування космосу. Анаксимандр окреслив це начало як «апейрон» – невизначену, неокреслену та недоступну для осягнення сутність усього, що не має меж та є «першо-речовиною» будь-якої речі та явища [7, с.51-53].

Специфічне трактування сутності понять «визначеність» та «невизначеність» знаходимо у працях Аристотеля в межах теорії випадкового та можливого, згідно з якою невизначені ситуації пов'язані із випадковим, хоча будь-яке випадкове викликане прескриптивною функцією можливого, що заперечує існування об'єктивної невизначеності. Одиначне, або єдине, має чітку форму, тому носить визначений характер, воно є першопочатком світу; «інше» (те, що ми пізнаємо потім, і що в процесі пізнання долучаємо до вже відомих, осягнених форм) є невизначеним лише для людського розуму, суть його завжди окреслена і виділена [8]. Першопочаток не може мати хаотичний характер, бути невизначеним, інакше він не зміг би систематично породжувати однакові речі.

Інші погляди на категорію В/Н знаходимо в роботах Платона, який наголошував на об'єктивному характері невизначеності. Абсолютна визначеність, згідно з його ідеями, існує поза свідомістю людини, на рівні вищої ідеї. Ідеальний світ, світ вищих ідей (ейдосів) є визначений, детермінований, упорядкований, на відміну від світу матеріального, який характеризується мінливістю, недосконалістю, нестійкістю, хаотичністю. Невизначеність існує лише в межах матеріального світу, отже, знаходить своє відображення у свідомості людей, які теж є частиною матерії [9, с.14-15].

Секст Емпірик, давньогрецький філософ, представник скептицизму, фрагментарно розглядав категорію визначеності та невизначеності в межах роздумів про істину. Істина визначається підходом, який у кожній конкретній ситуації визначає ступінь пізнаваності чи непізнаваності речі. Зафіксований у свідомості людини миттєвий стан матерії (яка є змінною субстанцією) не може відображати її сутність, тому визначеність, як і істина, неможливі для людської свідомості [10].

Період Середньовіччя не позначився широкими філософсько-теоретичними розвідками стосовно статусу категорій визначеності та невизначеності, оскільки більшість світоглядних позицій була продиктована релігійними постулатами. Із початком Нового Часу відбувається оновлення філософської думки, що викликало виникнення низки нових наукових теорій та спровокувало зрушення світобачення з позицій геоцентризму. Основною проблемою філософії XVII століття стає пошук чи створення наукового, достовірного методу пізнання. Ф. Бекон, представник емпіризму, вважає невизначеність вадою пізнавальної сфери людини, яку можна усунути шляхом виявлення та осягнення законів природи. Лише практична діяльність

здатна перемістити стан людської свідомості із площини невизначеності у площину визначеності [11, с.54].

Р. Декарт, який вважав метафізику провідною, вихідною наукою, наголошував на необхідності раціонального знання. «Першу і початкову визначеність та достовірність будь-якої філософії Декарт вбачає в визначеності та достовірності свідомості-мислення» [12, с.241]. Із цього випливає його філософія сумнівів, що зрештою дає новий висновок – визначеність – це абсолют, який не може існувати, це атрибут свідомості, яка позбавлена сумніву, отже, така свідомість не здатна класифікувати об'єктивний світ. Засновник сенсуалізму С. Гассенді, заперечував запропоновану Декартом модель вирішення проблеми невизначеності («незнання»), стверджуючи, що вона може бути подолана шляхом «осягнення», «безпосереднього сприйняття речей» (на основі почуттів і відчуттів) [12, с.281-282]. Суб'єкт сприйняття не є «чистою дошкою», на яку діє та впливає об'єкт, а має активне начало. Суб'єкт володіє певною чуттєвою структурою, якими, які визначають характер сприйняття, тому кожну річ можна осягнути і при цьому вважати такою, «якою вона кому-небудь відчувається, але не можна стверджувати, що вона така від природи» [12, с.283]. Таким чином, річ визначається у процесі сприйняття, унаслідок порівняння, зіставлення та аналізу.

Представник матеріалістичного сенсуалізму Дж. Локк розвиває ідеї С. Гассенді, стверджуючи, що у процесі пізнання мислення проходить шлях від споглядання до емпіричного сприйняття і далі до вироблення абстрагованих понять, які акумулюють загальну природу речей. У роботі «Досвід про людське розуміння» Дж. Локк чітко окреслює поняття «визначеність», пов'язуючи його із характеристикою загальних ідей – «під терміном «визначений» я розумію те просте уявлення, яке розум має в своєму полі зору та сприймає в собі», далі зазначаючи, що «кожен, хто вживає якесь слово, має у своєму розумі визначену ідею, знаком якої він його (слово) робить і з якою він повинен міцно пов'язати його (слово) у весь час роздумів.» [13, с.88]. Хто не має такої чіткої («ясної») ідеї, той не може запропонувати нічого, окрім неясності та мішанини. Джон Локк звертає увагу на зв'язок слів та ідей, зазначаючи, що «пізнання більше пов'язано зі словами, ніж про те думають» [13, с.460], і пропонує варіанти вирішення труднощів, які викликані неясністю чи невизначеністю значень слів – для того, щоб значення було визначеним, треба, щоб визначена, ясна ідея, яка панує в розумі мовця, актуалізовувала ідентичну ідею у слухача, що утверджувало існування абстрактних універсалій.

Протилежної позиції дотримувався представник ідеалістичного сенсуалізму Дж. Берклі, який спростовував можливість існування універсальних, загальних ідей, що набуватимуть однакової інтерпретації в свідомості різних людей. Він стверджував, що матерія неможлива в абстрактному, невизначеному сенсі, лише протиріччя між ідеями, які панують у свідомості людей щодо цієї матерії, породжують неясність, нечіткість [14]. Проте і зведення всіх ідей до однієї універсальної неможливе, бо будь-яка ідея – абстрактне породження суб'єктивних відчуттів. Усі прихильники сенсуалізму стверджували

існування конкретних, одиничних речей, спільні ознаки яких дають можливість введення їх до певного загалу та класифікації. Але вони не приділяли достатньої уваги дослідженню відношень діалектичних єдностей цих речей – конкретного та абстрактного, визначеного та невизначеного. На це звернули увагу представники німецької класичної філософії, які брали за основу аристотелівські ідеї та розвивали їх. Зокрема Г. Гегель був прихильником діалектичної традиції в дослідженні пізнання та стверджував, що мислення – це специфічний спосіб освоєння дійсності, опосередкований абстракціями, який уможливорює існування конкретного та абстрактного, одиничного та множинного, цілого та членованого, визначеного та невизначеного. Процес пізнання рухається від абстрактного до конкретного, тому абстрактне мислення, сповнене стереотипами та приписаними ознаками, є нижчою формою мислення, яке повинне рухатись до конкретного – вицлювання диференційних ознак кожної окремої речі [15].

Науковий прогрес, яким відзначилось ХІХ століття, викликав появу теорії абсолютної детермінованості Всесвіту, що передбачало можливість прогнозування та передбачення майбутніх подій на основі попередніх знань про об'єкт зацікавлення. Ця теорія набула найбільшого поширення у фізиці, проте стала рушієм виникнення протилежної теорії, яка пізніше здобула назву «принцип невизначеності». Їїго засновником вважається німецький учений В. Хайзенберг, який у 1926 році висунув теорію квантів. Емпіричні дослідження дали можливість стверджувати, що кванти (неподільна порція певної фізичної величини) завжди перебувають у русі, який неможливо передбачити чи спрямувати, можна прогнозувати лише ймовірні шляхи розвитку подій. Ці частинки (кванти) не мають визначеного положення у просторі та напрямів руху, динаміка їхніх коливань змінюється незалежно від зовнішніх умов. Запропонована теорія дала поштовх для переосмислення філософських законів Усесвіту, оскільки принцип невизначеності почав розглядатись як фундаментальна, обов'язкова властивість будови нашого світу. Тому філософія ХХ століття, зазнавши впливу попередніх наукових постулатів, набуває іншого вектора – класичний детермінізм вимушений визнати панівну та невід'ємну роль невизначеності у мікростанах, які породжують усі процеси світобудови.

Філософія екзистенціалізму пропонує свою специфічну модель світобудови, у якій визначальними є поняття буття та сущого. М. Хайдеггер, один із представників цієї течії, зазначає, що «буття і буттєва структура знаходяться над будь-яким сущим і над можливого сущого визначеністю сущого» [16, с.26], буття (екзистенція) є єдиною, але непізнаною і не здатною до пізнання передумовою сущого. Таким чином, розрізняються поняття «невизначеність» та «незнання» – перше є іманентною та стійкою ознакою буття, друге – тимчасовим та мінливим станом людського розуму.

Із середини ХХ століття поняття «невизначеність» найчастіше пов'язують із поняттями «ймовірності» та «можливості», зокрема спостерігаємо це у працях В.С. Готта та А.Д. Урсула, які видають у співавторстві книгу «Визначеність-невизначеність як категорії наукового пізнання» та чи не вперше вказують на

категоріальний і універсальний характер цієї категорії, стверджуючи, що визначеність та невизначеність «органічно входять у безперервно змінну наукову картину світу, заповнюють у ній ще не зайняті місця впливають на інші компоненти цієї картини і діють на всі науки, беручи участь у формуванні сучасного наукового стилю мислення та сприяючи діалектизації пізнання» [9, с.66,].

Новий етап в осмисленні феномена категорії В/Н почався із розвитком інформаційного суспільства та після появи теорій інформації та інформаційних систем. У межах наукових розвідок, присвячених розробці та аналізу цих питань, визначеність та невизначеність усе рідше сприймаються як бінарна опозиція і частіше розглядаються як окремі наукові парадигми зі специфічними атрибутивними системами в межах фундаментальних наук. У філософії принципи, якості та форми невизначеності досліджували Е. Ласло, Р. Акофф, В. Лекторський та інші; у математиці та інженерії феномен невизначеності був окреслений у працях Р. Калмана, С. Бира, М. Месаровича; у сфері біології та психології загальноновизначеними є праці В. Мерліна, К. Вейка, К. Трінчера, В. Ешбі, О. Левича.

В останні роки науково-філософський аспект проблеми В/Н був розвинутий у працях В.О. Фабера, О.М. Князєвої, В.Г. Буданова, М.М. Сича, які зробили спробу вивести типологію невизначеності, дослідити гносеологічний, антропологічний та онтологічний аспекти функціонування категорій В/Н в умовах сучасного інформаційного суспільства. Проте, незважаючи на досить велику кількість різноаспектних студій, присвячених аналізу цих категорій, невирішеною залишається низка питань: не встановлено статус В/Н в сучасній науковій парадигмі; недостатньо досліджена когнітивна та психологічна база В/Н; редукованими та невичерпними є дослідження взаємозв'язку та взаємовпливу цих категорій із комунікативною сферою життєдіяльності соціуму та окремого індивіда. У цьому руслі найбільш гостро постає питання накладання та взаємозумовленості лінгвістичного та філософського аспектів категорії В/Н, оскільки мовознавство акумулює в собі іманентні філософські ознаки цієї категорії через призму міжособистісної комунікації.

Висновки. Вивчення лінгвістичної категорії означеності/неозначеності не може відбуватись ізольовано, без урахування її філософсько-світоглядних витоків. Аналіз філософських праць, присвячених дослідженню загальнонаукової категорії визначеності /невизначеності, демонструє, що мовознавче трактування має складнішу структуру, оскільки передбачає нашарування об'єктивних властивостей матерії (об'єктивну визначеність/невизначеність речей та предметів незалежно від суб'єкта сприйняття), когнітивну реакцію суб'єкта на ці речі та їхнє подальше введення в комунікативну площину. Визначальним етапом у межах лінгвістичного підходу стає саме сфера комунікативної взаємодії, а об'єктивні характеристики предметів набувають другорядного характеру. Перспективним є детальне вивчення механізмів взаємопроникнення та взаємовпливу філософської та лінгвістичної площин, що дозволить розробити більш спеціалізовану методологічну базу аналізу мовної категорії О/Н.

Література

1. Лабетова В.М. Категорія визначеності/невизначеності у світлі функціонального підходу до вивчення мови // Лінгвістичні студії зб.наук.праць – Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2016. – Вип. 32. – С.13-16.
2. Мануйлов Н.В. Категория неопределённости в структуре научного познания: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 / Ленингр. пед. ин-т им. А.И. Герцена. – Л., 1985. – 22 с.
3. Готт В.С. Категории современной науки (Становление и развитие) / В.С. Готт, З.П. Семенюк, А.Д. Урсул. – М.: Мысль, 1984. – 268 с.
4. Ахипцев Ф.П. Материя как философская категория / Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. – 271 с.
5. Коплстон Фр. История философии. Древняя Греция и Древний Рим. Том II –Пер.с англ. Ю.А. Алакина.– М.: Центрополиграф. 2003. – 321 с.
6. Патаркевич Вл. История философии. Античная и средневековая философия / Вл. Патаркевич. — Пермь: Изд-во Перм. ун-та. – 2000. – 482 с.
7. Михайлова Э.Н. Ионийская философия / Э.Н. Михайлова, А.Н. Чанышев. – Издательство Московского университета, 1966. – 186 с.
8. Аристотель. Метафизика [Электронный ресурс] / Аристотель – Режим доступа до ресурсу: <https://www.litmir.me/br/?b=159354&p=2>.
9. Визир П.И. Диалектика определенности и неопределенности / П.И. Визир, А.Д. Урсул. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 174 с.
10. Феофилов А.Н. Феномен языка в философии и лингвистике, учебное пособие. – Флинта. 2014. – 360 с.
11. Литвинова Е.Ф. Фрэнсис Бекон его жизнь, научные труды и общественная деятельность. – Директ-медиа, М.: 2014. 71 с.
12. История философии: учебник / Ч.С. Кирвель [и др.]. – Минск, Вышэйшая школа, 2012. – 998 с.
13. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. III. 2 / Под ред. Н.С. Нарского. – М.: Мысль. 1985. – 560 с.
14. Беркли Д. При разговора между Гиласом и Филонусом [Электронный ресурс] / Дж. Беркли – Режим доступа до ресурсу: <http://vzms.org/berkeley.htm>.
15. Hegel G.W.F. Wer denkt abstrakt Werke. Band 2, Frankfurt. M. 1979. Web <http://www.comlink.de/cf-hf/m.blumentritt/agr91.htm>
16. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; Пер. с нем. В.В. Бибихина. – Харьков: «Фолио», 2003. – Режим доступа до ресурсу: http://yanko.lib.ru/books/philosophy/haydegger-butie_i_vremya-8f.pdf

References

1. Labetova V.M. Kategorii vyznachivosti / nevyznachivosti u svitli funktsionalnoho pidkhodu do vyvchennia movy // Linhvistychni studii zb.nauk.prats – Vinnytsia: DonNU im. Vasylia Stusa, 2016. – Vyp. 32. – С.13-16.
2. Manuylov N.V. Kategoriya neopredel'yonnosti v strukture nauchnogo poznaniya: Avtoref. dis. ... kand. filos. nauk: 09.00.01 / Leningr. ped. in-t im. A.I. Gertsena. – L., 1985. – 22 s.
3. Gott V.S. Kategorii sovremennoy nauki (Stanovlenie i razvitie) / V.S. Gott, Z.P. Semenyuk, A.D. Ursul. – M.: Myisl, 1984. – 268 s.
4. Ahiptsev F.T. Materiya kak filosofskaya kategoriya / Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1961. – 271 s.
5. Koplston Fr. Istoriya filosofii. Drevnyaya Gretsia i Drevniy Rim. Tom II –Per.s angl. Yu. A. Alakina.– M.: Tsentropoligraf. 2003. – 321 s.
6. Tatarkevich V.I. Istoriya filosofii. Antichnaya i srednevekovaya filosofiya / V.I. Tatarkevich. — Perm: Izd-vo Perm, un-ta.– 2000. – 482 s.
7. Mihaylova E.N. Ioniyskaya filosofiya / E.N. Mihaylova, A.N. Chanyishev. – Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1966. – 186 s.
8. Aristotel. Metafizika [Elektronniy resurs] / Aristotel – Rezhim dostupu do resursu: <https://www.litmir.me/br/?b=159354&p=2>.
9. Vizir P.I. Dialektika opredelennosti i neopredelennosti / P.I. Vizir, A.D. Ursul. – Kishinev: Shtiintsa, 1976. – 174 s.
10. Feofilov A.I. Fenomen yazyika v filosofii i lingvistike, uchebnoe posobie. – Flinta. 2014. – 360 s.
11. Litvinova E.F. Frensis Bekon ego zhizn, nauchnyie trudyi i obschestvennaya deyatelnost. – Direkt-media, M.: 2014. – 71 s.
12. Istoriya filosofii: uchebnik / Ch.S. Kirvel [i dr.]. – Minsk, Vyisheyschaya shkola, 2012. – 998 s.
13. Lokk Dzhi. Sochineniya: V 3-h t. T. 2 / Pod red. I.S. Narskogo. – M.: Myisl. 1985. — 560 s.
14. Berkli D. Tri razgovora mezhdu Gilasom i Filonusom [Elektronniy resurs] / Dzhi. Berkli – Rezhim dostupu do resursu: <http://vzms.org/berkeley.htm>.
15. Hegel G.W.F. Wer denkt abstrakt Werke. Band 2, Frankfurt. M. 1979. Web <http://www.comlink.de/cf-hf/m.blumentritt/agr91.htm>
16. Haydegger M. Byitie i vremya/M. Haydegger; Per. s nem. V.V. Bibichina. – Harkov: «Folio», 2003. – Rezhim dostupu do resursu: http://yanko.lib.ru/books/philosophy/haydegger-butie_i_vremya8f.pdf

Labetova V.M.,

the PhD Student at the Ukrainian Language Department, G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
labetova-vika@meta.ua

Ukraine, Kharkiv

PHILOSOPHICAL BASIS OF THE LINGUISTIC CATEGORY OF DEFINITENESS / INDEFINITENESS

The article presents an analysis of the philosophical understanding of the category of definiteness / indefiniteness, which is the basis for the formation of the linguistic category of definiteness/indefiniteness. The main approaches to its interpretation and the chronology of development of scientific thought are outlined. In the research process it was discovered that the linguistic category of definiteness/indefiniteness has a communicative and situational nature and is determined by the subject of speech. This subject of speech determines independently which of the values (definite or indefinite) must be applied to the word. The interaction of the philosophical, philosophical, cognitive, psychological and communicative spheres generates the complexity and versatility of the linguistic category of definiteness/indefiniteness.

Key words: category of definiteness / indefiniteness, interpersonal communication, cognitive sphere, subject and object of speech.